

લેખાંક-૪

કવિતાની બધું જોતી નજરે આપણે

વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના પૂર્વ યુરોપના કવિ ચે'શ્વાહ મીવોશ (Czslaw Milosz. 1911, Lithuania - 2004, Poland) પોતાના એક પુસ્તકના શીર્ષક વિશે વાત કરતાં કવિતા અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધનો મર્મ એક જ વાક્યમાં આબાદ ચીંધી આપે છે. એ કહે છે : 'I have titled this book *The Witness of Poetry* not because we witness it, but because it witnesses us.' કોઈ પણ ભાષાના સમગ્ર સાહિત્યની સાખ કોઈ એક સમયગાળાના સાહિત્યકારોના કે સમાજના હાથમાં નથી, કેમ કે, મીવોશ માને છે કે કવિ (અને સમાજ) કવિતાના કામના સાક્ષી હોય એથી વધુ તો કવિતા એમનાં કામની સાક્ષી બને છે - 'it witnesses us.' અનેક આક્રમણો અને જુલ્મી પર-શાસનોને સહીને પણ ટકાર અડીખમ રહેલા દેશ, પોલૅન્ડ-નો કવિ અહીં જે કહે છે એનો મર્મ પહેલી નજરે કદાચ ન પકડાય તોયે નજર નોંધીને નીરખવા જેવો છે. જોઈએ. (નવયુવાન ઉમાશંકરની નજર 'ગુલે પોલાન્ડ' પર નોંધાઈ હતી, એ યાદ આવે.)

મીવોશનું વાક્ય ફરી ફરી વાંચવાલાયક છે : '... not because we witness it, but because it witnesses us.' કવિતા આપણને જુએ છે અને આપણી આંતરછબી આલેખતી જાય છે. એક ભાષાની, એક પ્રદેશની પ્રજાના આંતરજીવનનો આલેખ એની ભાષાની કવિતાના, સાહિત્યના પટ પર અંકાયેલો હોય છે. હેમચન્દ્રથી *હિંદ સ્વરાજ* સુધીનું ગુજરાતી સાહિત્ય, નરસિંહથી નર્મદ સુધીનું, સઘન વાયને વાંચ્યો તો હજારેક વરસના ગુજરાતી પ્રજાના જીવનનો મર્મ પામી શકો. સ્નેહાળ છતાં નિર્મમ નજરે કવિતા બધું જોતી રહે છે ને જોયેલું લખતી રહે છે. સાહિત્ય જેવું સંસ્કૃતિ (અને વિકૃતિ)નું સાક્ષી બીજું કોણ ? દરેક પ્રજાની સાખ એના સાહિત્યના હાથમાં હોય છે.

સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યકારોની (લેખકો, વાચકો, આયોજકોની) સાખ પણ દીર્ઘ અને સમૃદ્ધ ઇતિહાસ ધરાવતા ગુજરાતી સાહિત્યના હાથે છે. નિર્ભય અને નિસ્વાર્થ સાથીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પણ એવું જ સમજવું. પરિષદ પોતે બધું જુએ છે અને ઉકેલવી અઘરી એવી પોતાની એક ગુપ્ત લિપિમાં બધું નોંધતી રહે છે.

રણજિતરામ-ગોવર્ધનરામની, બળવંતરાય ઠાકોર-ગાંધીજીની, નિરંજન ભગત-

ઉમાશંકરની પરિષદ ઉપર આપણે નજર રાખવાની છે એવો ભ્રમ આપણે રાખીએ નહીં. ગુજરાતી પ્રજાની એ પરિષદ સમકાલીન સાહિત્યકારોની ગતિવિધિઓ ઉપર, પોતીકી રીતે, ચાંપતી નજર રાખે છે, એની શતાધિક વર્ષોથી ઘણું જોઈ ચૂકેલી આંખોથી એ આપણને જુએ છે. એટલે, આપણી માતૃભાષાના માતબર સાહિત્યને અને એની માતબર સાહિત્ય પરિષદને બરાબર સમજીને આપણે સહુ વિચારીએ, લખીએ, વર્તીએ, એની જવાબદારી આપણી સહિયારી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અને સાહિત્ય પરિષદના ચાહક એવા આપણે સહુ, આપણા સહુની ‘કા ભાષા’ અને આપણે ‘કિમાસીત વ્રજેત કિમ્’, એ સવાલો પોતાને નિરંતર કરતા રહીએ. પરિષદના સાથે જ આજીવન સભ્ય થવું, એ જે તે વાત નથી.

*

કોઈ સર્જનશીલ સાહિત્યકાર કોઈ સક્રિય સાહિત્યિક સંસ્થાનો આજીવન સભ્ય બને, એક ઊંડા સર્જનાત્મક અર્થમાં, એ એક મોટો ‘પેરેડોક્સ’ છે. પોલેન્ડના કવિ મીવોશ, ૧૯૮૦માં એમને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું એના સ્વીકાર-પ્રવચનમાં કહે છે : ‘There is a paradox inherent in the poet's calling. Savagely individualistic, pursuing goals which are visible only to his few intimate friends, he grows accustomed to be branded as difficult and obscure, only to discover one day that his poems constitute a link between people and that he must assume, whether he wants it or not a symbolic role.’

કવિ મીવોશ જેની વાત અહીં કરે છે એ ‘ઇન્હેરન્ટ પેરેડોક્સ’, ‘અંતર્નિહિત આંતરવિરોધ’ને પૂરો સમજ્યા વિના સાહિત્યકાર અને સાહિત્યિક સંસ્થાઓ વચ્ચેનો સર્જકતાભર્યો, સર્જકતાપોષક સંબંધ સમજી, સ્થાપી, ટકાવી ન શકાય. અને, સાથોસાથ, સાહિત્યિક સંસ્થાઓની સ્વાયત્તતાનો ઉમાશંકર, દર્શક, નારાયણ દેસાઈ, નિરંજન ભગત આદિએ દૃઢતાથી સેવેલો આગ્રહ પણ સમજણપૂર્વક ટકાવી ચરિતાર્થ કરી ન શકાય. આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાની પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિની આ ગાળાની પહેલી બેઠકમાં એના કેટલાક સભ્યોએ સ્વાયત્તતા સાથે રહેવાને બદલે રાજીનામું આપી પરાયત્તતાનો સાથ આપવાનું પસંદ કર્યું હતું, એ હકીકત હવે પછીના ગાળાની મધ્યસ્થ સમિતિની પહેલી બેઠક આવી રહી છે, એ અવસરે યાદ આવે છે અને યાદ દેવડાવવાનું જરૂરી બને છે. પરિષદના એ કોમળ-દૃઢ વર્તનનો મર્મ કવિ મીવોશની ઉપર નોંધેલી મીમાંસા દ્વારા કંઈક સમજી શકાય. પેલો ‘અંતર્નિહિત આંતરવિરોધ’ કેવો સર્જકતાભર્યો તણાવ પેદા કરે, એ આપણા આજના સંદર્ભે જોઈએ.

મીવોશ બે મુદ્દા રજૂ કરે છે : કવિ, સાહિત્યસર્જક, ‘સેવેજલી ઇન્ડિવિડ્યુઆલિસ્ટિક’, ‘આદિમ આવેગે વૈયક્તિકતાનો આગ્રહી’ હોય છે. એટલે શું ? એટલે એ કે કવિ વિવિધ સત્તા-તંત્રોને ઇશારે, એમની મહેરબાનીથી, એમની ગુપ્ત પરવાનગી મેળવીને કે દેખીતી આજ્ઞાથી પોતાનું સર્જન કરતો નથી, કરી શકે નહીં. આવા સત્તા-તંત્રો રાજ્યસત્તાના

પ્રતિનિધિઓ જ હંમેશાં હોય એવું નથી. ધર્મસત્તા, નાણાંની વ્યવસ્થા સંભાળનારી સત્તા વગેરેનું બનેલું એક સંકુલ સત્તા-તંત્ર આધુનિક સમયમાં રસાઈ ચૂક્યું છે. એ જે હોય તે, પણ ‘આદિમ અવેગે વૈયક્તિકતાનો આગ્રહી’ એવો સાહિત્યકાર એવા તંત્રનો ‘પર-તંત્ર’ ન હોઈ શકે. સાહિત્યકાર ‘સ્વ-તંત્ર’ હોય. સ્વ-તંત્ર, ન કે અ-તંત્ર. એનો અર્થ એ કે એ જે તંત્રમાં રહેવાનું પસંદ કરે, એ તંત્ર એણે અને એના જેવા અન્ય લેખકોએ સહિયારી રીતે, કોઈની દબલગીરી કે હુકમ વગર રચ્યું હોય. ૧૯૦૫માં, જ્યારે દેશ સ્વ-તંત્ર નહોતો ત્યારે થોડાક ગુજરાતી લેખકોએ સહિયારી રીતે સ્થાપેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું તંત્ર એ લેખકોએ પોતે, પોતાની શરતે રચ્યું હતું. દેશ સ્વતંત્ર થયો એ પછી રચાયેલી સમગ્ર દેશની ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ પણ એ જ રીતે ઘડાયેલા બંધારણ મુજબ સ્વ-તંત્ર બની અને આજ સુધી સ્વ-તંત્ર છે. ગુજરાત રાજ્ય સ્થપાયું એ પછી બનેલી આપણા રાજ્યની સાહિત્ય એકેડેમી શરૂઆતમાં એ અર્થમાં સ્વ-તંત્ર નહોતી, રાજ્યસત્તાને અધીન હતી. પણ પછી, ઉમાશંકર જોશીના સૌમ્ય-દૃઢ સૂચનથી અને ‘દર્શક’ આદિની પહેલથી એ પણ સ્વ-તંત્ર, સ્વાયત્ત બની. થોડાં વર્ષો પૂર્વે ગુજરાત શાસનનું એ ગૌરવ પોતાને હાથે જ ખંડિત થયું. એ પાછું ગૌરવવંતી બને અને એ સાહિત્ય એકેડેમી પાછી સ્વ-તંત્ર, સ્વાયત્ત બને, એ માટેનો પરિષદનો જ નહીં, ગુજરાતના અનેકાનેક વિચારવંત સાહિત્યકારોનો સક્રિય અને દૃઢ આગ્રહ છે, એના મૂળમાં છે પરિષદની તંત્ર-રચનામાં અનુસ્યૂત સ્વાયત્તતાની સહજતા, સહ-જ, એટલે કે જન્મજાત અનિવાર્યતા.

*

કવિ મીવોશે જેને ‘અ પેરેડોક્સ ઇન્હેરન્ટ ઇન ધ પોએટ્સ કોલિન્ગ’ કહે છે એ કવિકર્મનો આંતર્વિરોધ આ છે : જોકે કવિતા ‘અનન્ય પરતંત્ર’ છે, તે છતાં કવિ એ પણ જાણે છે કે ‘his poems constitute a link between people and that he must assume, whether he wants it or not a symbolic role.’ પ્રજા પોતાની સાથે સહુથી વધારે અંતરંગ ગોઝિ માંડે તે પોતાની ભાષાની કવિતા દ્વારા. એટલે એ ભાષાના કવિએ પોતાની નિતાંત અંગત એવી જાતની સાથોસાથ, એ ચાહે કે ન ચાહે તોપણ, એક ‘સિમ્બોલિક રોલ’ કહેતાં પ્રતીકાત્મક ભાગ ભજવવાનો હોય છે. કવિકર્મનો આ અંશ શો છે ?

કવિ મીવોશની સર્જકતાનો પરિચય આપતાં નોબેલ પારિતોષિક સમિતિએ નોંધ્યું છે કે ‘Strong passion but also strict discipline and unerring perspicacity mark Milosz's work.’ ‘બળકટ આવેગ’ અને ‘સખત શિસ્ત’ એ બન્ને એકસાથે જેમાં હોય એવા કવિ, પોતાની દ્વિદલ સર્જકતાની ભીતરથી જ, ‘સખત શિસ્ત’ની શક્તિ વડે સમજી શકે છે કે એણે સ્વભાષાભાષી સમાજ માટે કેવો અને કયો ‘રોલ’ અદા કરવાનો છે.

આપણા આજના સંદર્ભે એમાં ઉમેરીએ કે જેમ સાહિત્યકારે તેમ સાહિત્યની બળકટ સંસ્થાઓએ (સવિશેષે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે) પણ આવું કામ કરતા રહેવાનું છે. આપણી સાહિત્યિક આબોહવાની સ્વ-તંત્રતાની જાળવણીનું, તેમજ વ્યાપક સંસ્કૃતિની

સ્વ-તંત્રતાની જાળવણી કરવાનું કામ કરતા રહેવાનું છે. ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની શક્તિશાળી અને આત્મશિસ્તયુક્ત દરેક સંસ્થાએ. જેમ કવિકર્મ તેમ સંસ્થાકર્મ પણ સ્વશિસ્તે, નિર્ભયપણે કરવું જ રહ્યું.

*

એ કવિકર્મ અને એ સંસ્થાકર્મ ઝટ પરિણામ લાવશે, એ આશાએ એ બેમાંથી એકે કામ ન થાય. જેને કવિ-યશ-પ્રાપ્તિમાં, તેયે ઝટપટ, રસ હોય એ ભાગ્યે જ કવિતા રચી શકે. સત્તાગ્રસ્ત સંસ્થાને જેમણે ઝટપટ સ્વાયત્તતા અપાવવી હોય, એમના યત્નો પણ ભાગ્યે લાંબા ચાલે. કાવ્યપ્રાપ્તિ અને સ્વાયત્તતાપ્રાપ્તિ, બન્ને પેલા નોબેલ કમિટીએ કવિવર મીવોશમાં નિહાળેલી શક્તિ-ત્રિવેણીના તીર્થે પૂરી સાધના કર્યે નીવડે, એવી જણસો છે. એ ત્રણ શક્તિઓ તે ‘Strong passion but also strict discipline and unerring perspicacity’, પ્રબળ આવેગ, કડક શિસ્ત અને ચૂક્યા વિના મૂળ સુધી જવાની, તલાવગાહન ક્ષમતા. કવિની એ સાધનામાં, સંસ્થાની એ તપશ્ચર્યામાં આપણે પાછા ન પડીએ.

કવિવર યેટ્સના અવસાન પછી આપેલી નિવાપાંજલીમાં કવિવર ઓડેને લખેલી મારી પ્રિય પંક્તિઓ આ સ્થળે પ્રસ્તુત બને છે. એ કહે છે : ‘In the nightmare of the dark / All the dogs of Europe bark. // And the seas of pity lie / locked and frozen in each eye.’ એવા જોખમી અંધારા સમયમાં પણ, ‘Follow Poet follow right / To the bottom of the night // IN your unconstraining voice / Still persuade us to rejoice.’

*

દરબારી ઓટલે કહુંબા ઘૂંટનાર કિત-દાસ વાઙ્મયકારો એક તરફ અને બીજી તરફ પરાજયમાં પણ સંઘર્ષશીલ રાજવી સાથે રહી, ‘મત ચૂકો ચૌહાણ’ એવા કવિશબ્દ (કદાચ પોતાનાયે અંતિમ શબ્દ) ઉચ્ચારનાર સંગ્રામશૂર કવિ, એ બન્ને, જેમ મધ્યકાળમાં તેમ, કમનસીબે, આજે પણ આપણી વચ્ચે હાજર છે. આજે થોડું નવતર થયું છે. એક તો એ કે અફીણી ઓટલાઓની વિવિધતા વધી છે. અને બીજું એ કે દરેક દરબારમાં જે ભાટાઈ કરનારા છે તેઓ બરદાઈ હોવાનો વેશ આજે આબાદ ભજવે છે. પણ એ બે વચ્ચેનો ભેદ (અને એ દરેકનો ‘ભેદ’) મેઘાણી પ્રાંગણે, રણજિતરામની સંસ્થામાં, ગોવર્ધન ભવનમાં જો નહીં કળાય અને જળવાય, તો પછી ક્યાં કળાશે અને જળવાશે? આવી ખેવના સાથે ‘પરબ’નાં આ પાનાંઓમાંનો મારો આ અંતિમ લેખ લખ્યો છે.

સ્નેહવંદન.

*

૨. સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

લેખાંક : ૩૨

બહુભાષી કવિ : ભારતીય સાહિત્યની એક અનોખી ઓળખ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓ માતૃભાષાનો મહિમા કરતાં સંસ્કૃત ભાષાની સચોટ ટીકા કરી શકતા. પ્રેમાનંદની પંક્તિઓ, ‘આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારું પ્રાકૃત’ અને અખાની પંક્તિઓ, ‘સંસ્કૃત બોલ્યાથી શું થયું ? પ્રાકૃતથી શું નાશી ગયું ?’ યાદ આવે અને ‘ગૂજરાતી ભાષા’ આત્મવિશ્વાસનું આકર્ષક સ્મિત કરતી નજરે ચઢે. એ સ્મિતનું અલબત્ત સ્વાગત.

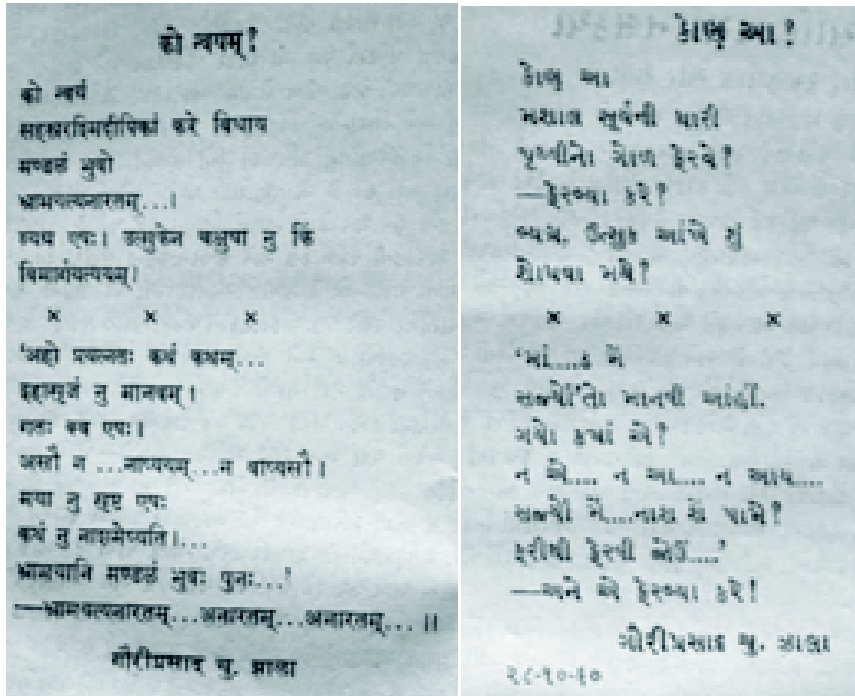
પણ એ જ સૈકાઓમાં ગુજરાતના કવિઓની એક દ્વિભાષી, બલ્કે બહુભાષી પરંપરા પણ હતી. અખો સ્વયં વ્રજભાષામાં, અન્ય અનેક ગુજરાતી કવિઓ માફક, રચનાઓ કરતો. એવું દ્વિભાષીપણું તો ભારતવ્યાપક હતું. પોતાની માતૃભાષામાં ઉત્તમ રચના કરનાર અનેક પ્રાદેશિક ભાષાઓના ભારતીય કવિઓ વ્રજભાષામાં પણ રચના કરતા. ઉર્દૂ અને ફારસીના યુગ્મવાળી દ્વિભાષિતા પણ ગાલિબ અને અન્ય કવિઓમાં કેળવાઈ હતી. એવી જ દ્વિભાષિતા સંસ્કૃત વિશે પણ મધ્યકાળના ભારતીય કવિઓમાં હતી. ગુર્જરદેશમાં પ્રાદેશિક બોલીમાં પ્રથમ વાર કાવ્યરચના કરનારા, ઈસવી બારમી સદીના વજ્રસેન અને શાલિભદ્રસૂરિ જેવા કવિઓ તો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓના ભારે અભ્યાસી હતા, એ ભાષાઓમાં પદ્ય રચના કરતા અને એ રચનાઓ ગુરુજનો દ્વારા સ્વીકારાયા પછી, ગુરુઆજ્ઞા મેળવી, પ્રાદેશિક બોલી (જે બાદમાં ‘ગૂજરાતી ભાષા’ અને ‘ગુજરાતી ભાષા’ કહેવાઈ એ)-માં કાવ્યરચના કરતા, એ વાત હવે તો સારી કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણે.

પંદરમી સદીના કવિ માણિક્યચન્દ્રસૂરિની ગુજરાતી ભાષાની રચના, ‘પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર’ તો અપરનામે ‘વાગ્વિલાસ’ તરીકે પણ જાણીતી છે અને સાચે જ ગુજરાતી ભાષાના અનેક વિલાસો એમાં વાંચવા-સાંભળવા મળે છે, એ માણિક્યચન્દ્રસૂરિ સંસ્કૃત ભાષાના કેવા પ્રકાંડ પંડિત અને વિખ્યાત કવિ હતા એ તો એમની રચનાઓ, ‘શ્રીધરચરિત્ર’ (૧૪૦૭) અને ‘ચતુઃપર્વી ચંપુ’ (૧૪૨૮) આદિમાં જોઈ શકાય. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યકારોની આવી દ્વિભાષિતાની વિગતે વાત પ્રો. શેલ્ડન પોલોક-સંપાદિત ગ્રંથ, *Literary Cultures in History : Reconstructions from South Asia* (2003)માં પ્રકાશિત, ‘From Hemchandra to Hind Svaraj: Region and Power in Gujarati Literary Culture’, એ મારા વિસ્તૃત લેખમાં ઉપલબ્ધ છે. અહીં તો, પ્રિય વાચક, એટલું જ નોંધીએ કે છેલ્લાં દોઢસો-પોણાબસો વરસોમાં વિવિધ ભારતીય ભાષામાં લખાતું ભારતીય સાહિત્ય જેટલું દરેક પ્રદેશમાં એક-ભાષા-સીમિત બની ગયું છે, એવું પ્રાચીન ભારતમાં (સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ, અર્ધમાગધી સહિતની

પ્રાકૃતો, પૈશાચી, અપભ્રંશ આદિમાં વ્યાપ્ત હોવાથી) અને મધ્યકાલીન ભારતમાં (વ્રજભાષા, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, ફારસી આદિમાં વ્યાપ્ત હોવાને કારણે) એક-ભાષા-સીમિત નહોતું. અર્વાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં પણ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં લખનારા મહત્વના લેખકો અંગ્રેજીમાં પણ લખતા, તેમજ ફ્રેન્ચ અને પોર્તુગીઝ ભાષાઓમાં પણ લખતા, પણ એ તો સંસ્થાનવાદી સત્તાઓનો પ્રભાવ. અરુણ કોલાટકર, જયંત મહાપાત્ર જેવા મરાઠી અને ઉડિયા ભાષાના ઉત્તમ કવિઓ અંગ્રેજીમાં પણ કાવ્યરચના કરતા, એમાં ઉત્તર-સંસ્થાનવાદની ઝાંખી થાય છે કે સંસ્થાનોત્તરતાની, એની ચર્ચા અન્યત્ર કરીશું.

આજે જે કાવ્ય વાંચીશું, પ્રિય વાચક, એ આજના ભારતીય સાહિત્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યે પોતાની દ્વિભાષિતાની શક્તિથી કરેલા અલગ પ્રકારના પ્રદાનની ઝલક આપશે. કાવ્ય છે પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ ઝાલાનું, સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતીમાં. એક જ કવિએ એ કાવ્ય બે ભાષાઓમાં લખ્યું છે. વિશેષ મુદ્દો એ છે કે એ રચનાઓમાં આધુનિકતાનું જે તેજ વરતાય છે, એ સંસ્કૃત કવિતાનેયે એક ડગલું આગળ લઈ જાય છે. ગુજરાતના આજના સુકવિ હર્ષદેવ માધવની સંસ્કૃત કાવ્યરચનાઓ આજે ભારતવ્યાપક પ્રશંસા મેળવી ચૂકી છે, અને એમાં જે આધુનિકતાનો સંસ્પર્શ છે, એ પણ ન વીસરાય.

ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા (મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજના સંસ્કૃતના ઉત્તમ પ્રોફેસર, મોટા ગજાના સંશોધક, ભારતખ્યાત વિદ્વાન, અને અમારા સહુ વિદ્યાર્થીઓના મહામહિમાવંતા ઝાલાસાહેબ)-ની કાવ્યરચના, બન્ને ભાષાઓમાં, જોઈએ.

- સૌપ્રથમ તો આજે દુર્લભ એવી આ બે રચનાઓ મને મેળવી આપનાર બે મિત્રોનો આભાર માનું : ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના ગ્રંથાલયમાં (કોરોનાગ્રસ્ત મુંબઈમાં લાંબું અંતર કાપીને) જઈ, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજના 'રશ્મિ' નામના સામયિકના અંકો

ફંફોળી, કાવ્યો શોધી મને મોકલી આપનાર મારા સાથી, સંસ્થાના ગ્રંથપાલ-કાર્યાલય-મંત્રી શ્રી રાજેશ દોશીનો ઉષ્માભર્યો આભાર. પણ એના મૂળમાં, અમને એ સામયિક સુધી પહોંચાડનાર તો સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, મુંબઈના મારા અગ્રગામી, તેજસ્વી અને સ્નેહાળ સહાધ્યાયી, ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રણી નિષ્ણાત પ્રો. દીપકભાઈ મહેતાનો સાદર અને સસ્નેહ આભાર.

*

અભાવનું કાવ્ય છે, ‘નિહિલ’નું. આધુનિક સંચેતનાનું.

(પંડિતવેડાથી ભરેલી સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક રેઢિયાળ ‘મહાકાવ્યો’ લખતા આધુનિક સમયમાં જીવતા કવિબંધુઓનાં લખાણોથી આ કાવ્ય શીર્ષકથી જ જુદું પડે છે.)

‘કો નુ અયં?’ ‘કોણ આ?’, કવિ શીર્ષકમાં જ પૂછે છે. એ જુએ તો છે ઈશ્વરને. આમ જુઓ તો તો કવિને પ્રભુ-સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો છે ! હાજરાહજૂર છે એમને તો ભગવાન. તેયે જેવોતેવો નહીં, હાથમાં સૂરજની ઝળહળતી મશાલ લઈને આવેલો. ગુજરાતીમાં લખ્યું છે, ‘સૂર્યની મશાલ’. હવે સંસ્કૃત જુઓ : ‘સહસ્રરશ્મિદીપિકાં કરે વિધાય’ ! - છે ને ભવ્ય ! શું કરે છે એ ? ‘પૃથ્વીનો ગોળો ફેરવે / ફેરવ્યા કરે.’ સંસ્કૃત જુઓ : ‘મંડલં ભુવૌ ભમત્યનારતમ્’ ! એક હાથમાં (દક્ષિણ કરે ?) સૂરજની મશાલ ઝાલી છે, બીજા હાથમાં (વામ કરે ?) પૃથ્વીનો ગોળો પકડ્યો છે. એને ગોળ ગોળ ઘુમાવતો રહે છે, સ્પષ્ટા પરમેશ્વર ! રનેસાંના કોઈ માઈકલ એન્જેલો કે દ વિન્સીનું જાજરમાન ભિત્તિચિત્ર, જાણે કે ! પણ સંસ્કૃત પદાવલી સાંભળો : ‘મંડલં ભુવૌ ભમત્યનારતમ્’ ! ભારેખમ ‘ભ’, ગુંજરતા અનુસ્વારો, ‘ત્ય’નો થડકો, અને પંચકલ સંધિનાં વેગીલાં આવર્તનો ! ‘નિશીથ હે નર્તક રુદ્ર રમ્ય’માં ગુજરાતી વાણી જે પ્રભાવ પાથરે છે એવો પ્રભાવ અહીં એક ગુજરાતી કવિ સંસ્કૃતમાં પ્રગટાવે છે ને ?

અને છતાં, સંસ્કૃત ભાષા છે, દેવભાષા છે, સાક્ષાત્કારનું જ તેજ, ગતિ અને ભવ્યતાભર્યું કલ્પન છે, છતાં આ આધુનિક કવિ સ્તુતિ આરંભતા નથી, ‘નિહિલ’-સભાનતાથી જાણે પૂછે છે : ‘કો ન્વયમ્?’ ‘કોણ આ?’

કેમ એવું પૂછે છે, કવિ ? કેમ કે છે તો ઈશ્વર પણ ‘વ્યગ્ર એષ’ એ – વ્યગ્ર છે. કેમ ? કશુંક ખોવાઈ ગયું છે. કશાકનો અભાવ છે. ‘ઉત્સુકેન ચક્ષુષા નુ / કિં વિમાર્ગયત્યયમ્?’ ‘વ્યગ્ર, ઉત્સુક આંખે શું શોધવા મથે ?’

રચનાનો પૂર્વાર્ધ અહીં સમાપ્ત થાય છે. બસ, એક કલ્પન. કેવળ કલ્પન. એઝરા પાઉંડને મન વસી જાય એવું, ઈશ્વરની વ્યગ્ર, ઉત્સુક આંખોનું અને એના સ્નાયુબદ્ધ દેહની બે પ્રયંડ ભુજાઓનું કલ્પન. દક્ષિણ કરે સહસ્રરશ્મિ સૂર્યની મશાલ પકડી છે, વામ કરે પૃથ્વીનો ગોળો ઘુમાવ્યા કરે છે. શોધ્યા કરે છે કશુંક. તાક્યા કરે છે એક અભાવને. કોઈ પરંપરાબદ્ધ કવિ એ સાક્ષાત્કારી ક્ષણે સ્તુતિ લલકારવા લાગે !

પણ આ અનોખો ગુજરાતી કવિ તો સવાલ કરે છે : ‘કોણ આ?’ બલ્કે, ‘ખરેખર કોણ છે આ?’ ‘કો નુ અયમ્?’

અને કાવ્યનો ઉત્તરાર્ધ શરૂ થાય છે : વ્યગ્ર ઈશ્વરની સ્વગતોક્તિ છે. લાભશંકર

ઠાકરની કવિતામાં આવે એવો અર્થનાં વલયોનું આવર્તન કરતો જાણે બબડાટ છે, સ્વયં ઈશ્વરનો પ્રલાપ, જાણે ! ઈન્ટર્નલ મોનોલોગ ઓફ ગોડ ! ‘માં...ડ મેં / સજ્યો’તો માનવી આંહી / ગયો ક્યાં એ ?’ // ‘અહો પ્રયત્નતઃ કથં કથમ્ / ઈહાસ્તુજં તુ માનવમ્ / ગતઃ ક્વ એષઃ ?’ - પ્રિય વાચક, ઈશ્વરનો આ ઈન્ટર્નલ મોનોલોગ જેવો ગુજરાતીમાં જામે છે, એવો તો દેવભાષામાંયે નથી જામતો, કેમ ? યુ એગ્રી વિથ મી, ઓલ્ડ ફેન્ડ ?! - બને કે ઈશ્વરની માતૃભાષા ગુજરાતી હોય ?! કેમ કે જુઓ એના નિરાશાના ઉદ્ગારો : ‘ન એ... ન આ... ન આય...’! એક પછી એક ચીજોને એ જોતો જાય છે કે કદાચ એ ચીજ માનવ હોય, જેને બહુ મહેનતે એણે ઘડ્યો હતો, એક વાર...! હવે એ જ ઉદ્ગારો સંસ્કૃતમાં સાંભળો: ‘અસૌ ન... આપ્યમ્... ન વાપ્યસૌ.’ - ચાલે, જોકે; પણ જામે નહીં ! ગુજરાતીમાં પેલાની વધતી જતી નિરાશા વધારે સુરેખ અનુભવી શકાય. પણ ઈશ્વર છે, જે તે નથી. હઠીલો છે. કહે છે : ‘સજ્યો મેં... નાશ શેં પામે ? ફરીથી ફેરવી જોઉં....’

હવે આ આધુનિક, દ્વિભાષી, ગુજરાતી કવિની કસોટીની આ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ આવે છે. કવિ એમાં ભગતાણું કરી બેસે છે ? (ઉમાશંકર, દર્શક, ગાંધીજી, બધા ખુશ થઈ જાય ! પ્રભુ પણ પ્રસન્ન થઈ જાય, જો આ કવિ કાવ્યાંતે આસ્તિક થઈ જાય, ભગવાનને છેવટ ભારતમાં ભગવાન જડી ગ્યો, એવી પંક્તિ લખી નાખે તો ! એ કવિ એવી ભૂલ નતી કરતા, સંસ્કૃતમાં લખતા હોવા છતાં ! આધુનિક કવિ છે; એમના ગ્રાંટરોડ સ્ટેશન પાસેના સ્વચ્છ, એકાંત ઘરમાં સુરેશ જોષી સાથે ચર્ચાઓ કરતા, મહામહિમ આચાર્ય રામપ્રસાદ બક્ષી જેમ ઝાલાસાહેબ પણ નવી ગુજરાતી કવિતાને હેતની નજરે જોતા, એકલતા એટલે શું એ તો ઝાલાસાહેબ ભરજુવાનીથી ઘરભંગ થયાથી અંતરંગપણે સુસંયતપણે જાણતા-અનુભવતા.

કાવ્યની છેલ્લી બે પંક્તિઓ જેવી ગુજરાતીમાં તેવી સંસ્કૃતમાં (દરેકમાં પોતીકી રીતે) શોભે છે :

‘બ્રામયાનિ મંડલં ભુવઃ પુનઃ...! / બ્રામયત્યનારતમ્... અનારતમ્... અનારતમ્.’

— ‘અને એ ફેરવ્યા કરે !

આ કાવ્ય એ કવિએ 28-10-[19]60, એ દિવસે રચ્યું, એવી તારીખનોંધ ‘રશ્મિ’ સામયિકમાં છે.

તો, એ દિવસે ઈશ્વર માણસને ગોતવા માટે પૃથ્વીનો ગોળો ઘુમાવતો હતો, કેમ કવિ ? સાહેબ, તમે આજ નથી પણ, કવિ, આજેયે એ ગોળો સૂરજના તડકમાં હજીયે એમ જ ગોળ ગોળ ધૂમ્યા કરે છે. કઈ રીતે ? શા વાસ્તે ? પેલો દેખાયો, પેલાને ? ન જાને...

સમા, વડોદરા

૨૬ નવેમ્બર, ૨૦૨૦

